

Mód László

Tömörkény István és a homoki bor

Az elmúlt évtizedekben a minőségi borfogyasztás térhódításával egyre nagyobb figyelem fordult a borkultúra szépirodalmi vonatkozásai iránt, amelyek eredményeként sorra láttak napvilágot hazai költők és írók műveiből válogató kiadványok.¹ Szinte mindegyikben kisebb-nagyobb számban megtalálhatóak Tömörkény István írásai is, amelyekben a Szeged környéki, homoki szőlő- és bortermelés világát igyekezett megörökíteni. Tanulmányom elsősorban arra keresi a választ, hogy a tárgykorban született alkotásai milyen tapasztalatokból táplálkozhattak, és miképpen tükrözöhetnek bennük a korszak gazdálkodási viszonyai? Tömörkény István Hamvas Bélával és Márai Sándorral szemben nem törekedett arra, hogy átfogó igénytelően összeállítsa a magyar borok katalógusát. Szereplői egytől egyig a szegedi tanyavilág szőlőbirtokosai, szőlőmunkásai, akik sajátos természeti feltételek közepette művelték szőlőültetvényeiket, és állították elő boraikat a sivár homoktalajokon.

A szőlő- és bortermelés Szeged térségében a 19–20. század fordulóján óriási változásokon ment keresztül, mivel 1875-től a filoxéra főként a dombvidéki szőlőket fokozatosan elpusztította. A korábban nehezen hasznosítható területek szinte egyik napról a másikra felértékelődtek, amikor bebizonyosodott az, hogy a kártevő ellen a 75% feletti kvarctartalommal rendelkező homoktalajok védelmet nyújtanak. Szeged az 1910-es évek elejére a homoki szőlő- és bortermelés egyik meghatározó központjává nőtte ki magát, ahol megalakult a Homoki Szőlősgazdák Országos Egyesülete, amely a városban rendszeresen szervezett különböző szakmai rendezvényeket, szőlő- és borkiállításokat, kongresszusokat. A homoki szőlőtelepítés kibontakozásához jelentős mértékben hozzájárult az, hogy a városi előljáróság az 1890-es évek elején 1000 kat. hold terület eladását határozta el. Szeged határában az 1910-es évek elején a két legelterjedtebb szőlőfajtának a *magyarka* és a *kadarka* számított, amelyek közül az előbbi szolgáltatta a fehér bor alapanyagát, utóbbiból pedig *siller* készült. A *magyarkából* étkezési célra nagyobb mennyiséget elraktak, s ebből karácsonykor, sőt még húsvétkor is szállítottak a piacra.²

Tömörkény István tanúja volt ezeknek a változásoknak, éppen ezért nem meglepő számunkra az, hogy munkáiban is rendszeresen foglalkozott az ágazat, vagyis a homoki szőlő- és borgazdálkodás viszonyaival. A téma számára adott volt, hiszen ebben az időszakban Szeged határában mintegy 12.000 kat. hold szőlőültetvényt tartottak számon. A termesztés súlypontja már szinte teljes mértékben a várostól különböző távolságra elterülő „szőlőhőgyekre” tevődött át, a belterületet övező feketeföldeken ezzel szemben a művelési ág fokozatosan elveszítette korábbi jelentőségét.

Juhász Antal és Péter László már évtizedekkel ezelőtt rámutatott azokra az életrajzi momentumokra, amelyek lehetővé tették Tömörkény István számára azt, hogy a tanyai életvitelről, a paraszti gondolkodásmódról hiteles képet rajzolhasson.³ Minden

¹ Kőrössi P. József (szerk.): *Mikor igyak, mikor ne? Magyar írók novellái a borról.* (Harmadik, bővített kiadás), 2010. Budapest

² Szűts Mihály 1914. 177.

³ Juhász Antal 1967. 73–94.; Péter László 1982. 893–901.

bizonynal csak emlékképei maradhattak anyja hozományáról, a balástyai majorról, amelyet a család az 1870-es évek közepén adott el Reichlinger Zsigmondnak, Kisteleki Ede édesapjának, akinek az első lépése az volt, hogy a 240 holdas birtok részét képező, 42 hold kiterjedésű szőlőültetvényt kivágatta, a helyét pedig bevetette gabonával. Tömörkény 1905-ben a „Régi idők” című tárcájában már az ágazat látványos fellendülésével összefüggésben az új tulajdonos által kiirtott szőlőterület értékének jelentős mértékű emelkedésére utalt akkor, amikor a holdankénti 1000 forintos árról tett említést. Az 1913-ban összeállított önéletrajzában is kihangsúlyozta a birtok jövedelmezőségét, ami a 20. század elején számára már biztos megélhetést biztosított volna, amennyiben az a család tulajdonában marad. A 42 hold szőlő minden bizonynal a major közvetlen szomszédságában elterülő Szilber-högy részét képezhette, mely elnevezését feltehetőleg a szőlőtelepítést kezdeményező famíliáról kaphatta.⁴ Az egykori Steingassner major lakóépülete alatt réti mészkőből kialakított pince terjedelmes méretei arra utalnak, hogy nagy mennyiségű bort erjesztettek és tartottak benne, aminek a felszín alatti tárolási viszonyok ideális körülményeket biztosítottak.⁵

Tömörkény írásainak másik, a balástyainál fontosabb „forrásvidéke” a zákányi Sebök-högy, ahol apósa, Kiss Pál szegedi vendéglős tanyával és szőlővel rendelkezett. Az író gyakran kijárogatott a Szegedtől 18 kilométer távolságra fekvő birtokra, ahol szívesen töltötte hosszabb nyári pihenőit is, így alkalma nyílt alaposan megismerkedni az ott élők mindennapjaival. Apósának a szőlőkapása, Kánya Tóni és a tanyaszomszédok rendszeresen visszatérő alakjai novelláinak, amelyekben a homoki szőlő- és bortermelés munkafolyamatai, a növény és a gondozására specializálódott szőlőmunkások közötti bensőséges kapcsolat is gyakran megjelenik.

Témám szempontjából a harmadik megkerülhetetlen életrajzi momentum a felmenői és rokonai által gyakorolt foglalkozás, a vendéglátás, melynek sajátos világát az após is közvetíthette veje felé. Kiss Pál 1869-ben folyamodott „bor és pálinka mérési jogért”, amit a városi tanács nem sokkal később jóvá is hagyott. 1879-ben az árvíz ugyan elpusztította Tímár utcai „bor mérési üzletét”, az 1883. évi címtár azonban már a Kölcsey utca 4. szám alatt tartotta nyilván azt. Kiss Palcsi vendéglőjének sajátos világát nemcsak Cserzy Mihály, hanem Szigethy Vilmos is megörököltette.⁶ Péter László önálló tanulmányban foglalkozott Tömörkény apai és anyai felmenőivel, akik közül az édesapa, Steingassner József pincérként is tevékenykedett, később pedig Cegléden, Makón és Szegeden bérelt illetve üzemeltetett különböző vendéglátóhelyeket. Anyai nagyapja, Ströbl Ignác az 1840-es évektől Szegeden az Arany Oroszlán kávéházat birtokolta, melynek vezetését 1860-ban fiának, Ströbl Józsefnek adta át.⁷ Az előzőekben számba vett életrajzi momentumok nagymértékben hozzájárulhattak ahhoz, hogy Tömörkény alaposan megismerhette a homoki szőlő- és bortermelés szinte minden aspektusát, nem beszélve a borértékesítés illetve a borfogyasztás gyakorlatáról. Meggyőződésem, hogy ezek együttesen teremthették meg a lehetőséget arra vonatkozóan, hogy a gazdálkodási ágazatot érintő hatásokat, változásokat műveiben kellő érzékenységgel és alaposággal tudja megragadni és dokumentálni.

Tömörkény nemcsak szépirodalmi alkotásaiban foglalkozott a homoki szőlő- és bortermeléssel, hanem a Borászati Lapok hasábjain 1899-ben „A szőlőtermelő Szeged” címmel közölt szaktanulmányt, amelyben az ágazat viszonyait mutatta be az újság olvasóinak.⁸ Ennek apropóját az 1899-

⁴ Az eddigi kutatások alapján valószínűnek látszik az, hogy az Alföldön Szegeden indult meg először a településmagtól távolabb fekvő határrészekben a szőlőtelepítés. A folyamat kibontakozásának a kezdete Vedres István több alkalommal idézett verssorai nyomán az 1760-as évek elejére tehető, ami elsősorban azzal magyarázható, hogy a helyi lakosok a termékeny feketeföldeken gabonát, kukoricát és zöldségfélét kezdtek termeszteni, míg nem a házhelyek ezeket a térségeket is elfoglalták. A szőlővel beültetett területek 1792 (11 673 kapa) és 1828 (19 420 kapa) között 8777 kapával, vagyis 1463 holddal gyarapodtak. A telepítés a kaszálóövezet más célra nem hasznosítható, partos fekvésű homokterületein bontakozott ki, amelyeket gyakran a földtulajdonos családokról vagy az adott térségen először szőlőültetvényt kialakító gazdáról (pl. *Mórahegy, Ábrahám Pál hegye* stb.) nevezték el.

⁵ Bősze István kutatómunkájának köszönhetően sikerült az elmúlt esztendőben beazonosítani az épületet, amelyet az óta lebontottak, és Ásotthalmon egy élményparkban terveznek újjáépíteni.

⁶ T. Knotik Márta 2010. 25–26.

⁷ Péter László 1999. 87–94.

⁸ Borászati Lapok 1899. szeptember 3. 649–650.

ben Szegeden megrendezett első országos mezőgazdasági kiállítás⁹ szolgáltatta, ahol az alföldi borok megjelenítése mellett a homoktalajokon sikeresen termesztendő szőlőfajták népszerűsítése is hangsúlyos szerepet kapott. A bemutatóról Tömörkény István is megemlékezett a Szegedi Napló hasábjain, ahol a következőképpen fogalmazott: „*El lehet mondani, hogy az országban ilyen még nem volt. Már gazdasági kiállítások történtek, nem is egynehányan, s bár azok sem voltak sohasem eredmény nélkül valók, de ennek a mostani formának a nyomában sem érhetnek. Mert minden határ minden holdján teremhet rozs, amit aztán elő lehet rakni, minden határ minden tanyáján van tehén, amit a többivel egy helyben lehet hajtani, – itt azonban nem erről van szó. Mert itt a minőség tekintetében mondhatja tökéletes joggal a figyelmes szemlélő azt, amit általánosan mondanak: ilyen még nem volt.*”¹⁰

A szaklap 1899. szeptember 3-ai száma szinte teljes terjedelmét e jeles alkalom bemutatásának szentelte, éppen ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy az újság hasábjain több szegedi tollforgató is feltűnt írásaival. Amíg Kisteleki Ede „A földmunka ünnepén” című költeményével tisztelgett a rendezvény előtt, addig Békefi Antal a szatymazi szőlőkultúra kialakulásáról értekezett. Cserzy Mihály a szaklapban „Homok” álnéven közölt egy olyan tárcát, amelyben egy szőlőtermesztésre specializálódott tanyai gazdaság mindennapi világát jelenítette meg. Tömörkény írásában a statisztikai kimutatásokat is felhasználva próbálta felvázolni a homoki szőlőtelepítések kibontakozását, melynek eredményeként a szőlővel betelepített területek aránya a szegedi határban jelentős mértékben megnövekedett. Írása pótolhatatlan a város szőlészeti-borászati múltja iránt érdeklődő kutató számára, hiszen nagy gonddal rögzítette a korszak sajátos birtokviszonyait, sőt megnevezte Alsó- illetve Felsőtanya vonatkozásában a szőlészkedés iránt elhívatott szegedi polgárokat, többek között Bokor Pált, Barcsay Károlyt, Zsótér Ferencet, Fráter Gyulát, Bérczy Antalt, Aigner Józsefet vagy éppen Kriszt Sándort. Tömörkény figyelmét természetesen nem kerülhették el a korszak rettegett szőlőbetegségei, a filoxéra és a peronoszpóra sem, amelyek ellen a szőlőbirtokosok különböző módszerek alkalmazásával igyekeztek védekezni. Nagyon jól tudta azt, hogy a szőlőtelepítések látványos növekedésében a homoktalajok immunitása alapvető szerepet játszott. Ezzel a ténnyel a szereplői is tisztában voltak, például amikor a következőképpen fogalmaztak: „*Kisúti a szőmit, mögvakul, és nem lát visszamönni a tökére*”¹¹ [ti. a filoxéra].

Tömörkény Istvánnak a város szőlészeti-borászati viszonyait taglaló írása mellett a Borászati Lapok különszámában „Eszkendős harcolások” címmel egy tárcája is megjelent, amelyben Frantzia Gergely tevékenységén keresztül mutatja be azt, hogy egy szőlőbirtokosnak egy eszkendő leforgása alatt milyen nehézségekkel szücséges szembenéznie mire a szőlőfürtökből bort készíthet. Írásának legmegindítóbb mozzanata, amikor az időjárási elemeknek teljes mértékben kiszolgáltató család az égiek közbenjárását kéri azért, hogy a vihar ne pusztítsa el a megélhetésük alapját jelentő szőlőtermést: „*Nem lehet ellene mit sem tenni, az eresz alól szomoruan nézi Frantzia Gergely családotul és mindnyájuk gondolata az most, hogy hoz-e jeget a felhő, vagy sem. A mécses mit Mária tiszteletére Frantziáné szombaton égetni szokott, sebtibe meggyújtja és hívja védelmül segedelmül őt, kinek fehérségét elefántcsontból való toronyhoz hasonlítja a zoltár és kis gyermekével a kép elé állva az asszony halkán mormogja: Szüntesd meg urunk a fenyegetések árját. És mutasd meg nekünk azok vidámságát.*”¹² Az író szemüvegén keresztül tulajdonképpen hiteles jellemzését kapjuk a homoki szőlőtermesztés munkafolyamatainak, a nyitástól a takarásig bezárólag, de nem maradhatott ki a szüret megidézése és az egész éves munka gyümölcsének, a homoki bornak az értékelése sem. Ne gondoljuk azonban azt, hogy Tömörkény Hamvas Bélához és Márai Sándorhoz hasonlóan sajátos borleíró nyelvezetet alkalmaz műveiben. Ezt már csak azért sem teheti, mivel szereplői szinte egytől egyig a paraszti

⁹ 1897-ben a Gazdasági Egyesületek Országos szövetsége elhatározta, hogy külföldi példákon felbuzdulva felveszi programjába a mezőgazdasági országos bemutatók megrendezését. Az első megtartását már 1898-ra tervbe vették, ám a millenniumi kiállítás óta eltelt idő kevésnek bizonyult arra, hogy a szükséges előkészületeket megtegyék. A kiállítás helyszínét, az Erzsébet Királyné ligetet Tóth Mihály főmérnök tervei alapján alakították át a céloknak megfelelően. Az utakat kavicssal szórták le, az artezi vízvezetékét pedig kibővítették azért, hogy az állatokat itathassák. A szervezők a bejáratnál, a híd felől fából illetve vasból díszkaput emeltek.

¹⁰ Szegedi Napló 1899. szeptember 6. 1–2.

¹¹ Idézet a *Borszedés* című novellából. Az író természetesen tisztában volt a természettudományos magyarázatokkal is, amelyek több alkalommal feltűnnek írásaiban.

¹² Borászati Lapok 1899. szeptember 3. 645.

világ tagjai, akiket ebben a vonatkozásban nem éppen a bőbeszédűség jellemez: „A sógor tünődve áll. A szürcsöléstől az orrában maradt a bor szaga, a hörpintés a szájában hagyta az ízét, míg a nyelés alkalmából komolyan önmagába tekint, vizsgálva amaz érzelmeket, miket gégéjében a bor fakaszt, míg a küldött helyig lehalad. Ez megtörténvén, itéletét rövid szavakba fogalmazza: Aggyék kend még egy pohárral...”¹³ Tömörkény István aktív szerepet vállalt az 1899-ben Szegeden megrendezett első országos mezőgazdasági kiállítás előkészítésében és népszerűsítésében azáltal, hogy a homoki szőlő- és bortermelés sajátos világát a Szegedi Napló illetve az országos szaksajtó, a Borászati Lapok hasábjain megjelent írásaival az olvasóközönség felé közvetítette.

A Szegedi Naplóban 1897-től szinte haláláig láttak napvilágot a témával foglalkozó írásai, amelyekben a homoki szőlészet-borászat különböző aspektusait állította a középpontba. Bátran leszögezhethetjük, hogy Tömörkénynek sikerült leginkább megragadnia az alföldi szőlőterületeken gyakorolt kétszintes gazdálkodási forma lényegét, ami főként a gyümölcsstermesztés vonatkozásában rendkívül gazdag fajtaválasztékot jelentett: „... az alföldi szőlősnép a tőkétet gyümölcsfával tarkázza, mert a gyümölcsből hamarabb pénzeltet. Kintvaló tanyai nézet szerint ha rendes az esztendő, a gyümölcsnek be kellene hozni a szőlőre való egész esztendei költséget, úgyhogy a szüreti áldás a bor, tiszta haszonnak maradna.”¹⁴ Tömörkény a szegedi nagytáj két jellegzetes szőlőfajtájáról, a *magyarkáról* és a *kadarkáról* is említést tett, amelyek közül előbbi szívósságával, ellenállóságával tűnt ki. Mindkettő évről évre azonos minőséget produkált, éppen ezért az író megfogalmazása szerint „az ember hetven éves korában is ugyanolyan ízű bort ihatott, mint húsz éves korában”. A témakörben született munkáiban is tükröződnek azok a sajátos ábrázolási technikák, amelyeket a Tömörkény műveivel foglalkozó kutatás Banner Jánostól Péter Lászlóig korábban már behatóan elemzett. A homoki szőlő- és bortermelésről a paraszti életmódhoz hasonlóan nem rajzol statikus képet, hanem éles szemű megfigyelője és megörökítője a pályája alatt lezajlott változásoknak. A filoxeravész hatására a szeme előtt játszódtak le azok a folyamatok, amelyek megteremtették a homoki borok konjunktúráját, és ezzel összefüggésben Szeged város gazdálkodásában az ágazat látványos előretörését eredményezték. Az új szőlőbetegségek elleni védekezés jelentős mértékben megdrágította a művelési költségeket, ugyanakkor az időjárási elemek is állandóan veszélyeztették a termést. A homoki bor ára egyrészt megemelkedett, másrészt szélsőséges ingadozást mutatott. A változások közül Tömörkény leginkább a „*vidám, zajos, csőszpuskadurrogós, szüretelő-leányvótás, tűzijátékos, cigánybandás*” szüreti szokások eltűnésére utal, mivel a szőlőtermés betakarítása „*szigorú, számító, gonddal járó*” üzletté alakult át. Olyan esetekről is beszámol, amikor már nem a gazda szüretelt, hanem a borkereskedők, azaz a *sződők* még lábon megvásárolták a szőlőt, és külön szedették a szőlőfajtákat. A háborús években a városi hivatalnokok és értelmiségiek különböző okok miatt igyekeztek megválni szőlőbirtokaiktól, a tanyai lakosság azonban nem szívesen vásárolta meg az úri szőlőket, mivel ezek nem feleltek meg az igényeiknek. Elbeszéléseiben, tárcáiban gyakran név szerint is szerepelnek a szőlő- és bortermelés jellegzetes figurái, a szőlőkapás, aki rendszerint a tanyaudvarban, külön házban lakott vagy a szőlőbeli kunyhóban szállást kapó csősz. Mivel alapos ismeretekkel rendelkezett a korabeli vendéglátásáról, ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy figyelmét megragadták a homoki borok kereskedelmében bekövetkező változások is. Legjobban sikerült leírásai is a tanyák között vándorló borkereskedőkre, bormérőkre vonatkoznak, akik fáradságot nem kímélve kutatták fel a legjobb minőségű árut.

Tömörkény „néprajzáról” 1917-től a közelmúltig jó néhány elemzés látott napvilágot, amelyek egytől egyig leírásainak hitelességét húzták alá. Olyan életvilágokat és élethelyzeteket örökített meg, amelyeknek az aprólékos igényű rögzítésére a néprajztudomány még abban az esetben is képtelen lett volna, ha kortársként valamelyik kutató az adott téma módszeres feltárásának szentelte volna idejét. Írásai a homoki szőlő- és bortermelés vonatkozásában is pótolhatatlan forrásértékkel rendelkeznek, amelyeket már korábban többen, köztük Böröcsök Vince és Juhász Antal is igyekezett kiaknázni. Elmondható, hogy a téma monografikus igényű feldolgozása ebben az esetben sem nélkülözheti életművének figyelembevételét.

¹³ Borászati Lapok 1899. szeptember 3. 646.

¹⁴ Tömörkény István: A tőkék közül. Kőrössi P. József (szerk.): Mikor igyak, mikor ne? Magyar írók novellái a borról. (Harmadik, bővített kiadás), 2010. 61.